

Vårt praktiska och historiska förflutna

Lectio praecursoria 27.10.2017

JONAS AHLKOG

I sin roman *Austerlitz* skriver författaren W. G. "Max" Sebald:

När jag [...] på mina vandringar genom staden någonstans blickar in på någon av de där tysta gårdarna där ingenting har förändrats på decennier, känner jag nästan fysiskt hur tidens ström saktar sig i de bortglömda tingens gravitationsfält. Då tycks mig alla moment i vårt liv finnas samlade i ett enda rum, alldeles som om de kommande tilldragelserna redan existerade och bara väntade på att vi äntligen skall infinna oss i dem, precis som vi när vi hörsammar en inbjudan vi tackat ja till infinner oss vid en bestämd timma i ett bestämt hus. Och vore det inte tänkbart [...] att vi också i det förflutna, i det som redan har varit och till största delen är utplånat har avtalade möten och där måste söka upp orter och personer som så att säga bortom tiden hänger samman med oss?¹

Rösten tillhör romanens undflyende och ångestfyllda huvudperson. Han växte upp i en liten stad i Wales hos fosterföräldrar och senare på internat till följd av sin fostermammas depression.

¹ W. G. Sebald, *Dikt, prosa, essä*, övers. Ulrika Wallenström (Albert Bonniers Förlag, 2014), 969.

Under sin uppväxt oroas han ständigt av en känsla att någonting uppenbart hölls dolt för honom. I tonåren berättar också skolans rektor att hans namn inte är Dafydd Elias, som han själv trodde, utan Jacques Austerlitz. När han fått höra sitt riktiga namn frågar den unge Jacques: "ursäkta mig, men vad betyder namnet?" Varpå rektorn enbart ger det lakoniska svaret: "du kommer att se att det är en liten plats i Mähren, stället för ett känt fältslag, vet du."²

Jacques Austerlitz lever vidare med kunskapen om sitt namn, men i glömska över sin egen livshistoria. Han utmärker sig i skolan, får stipendium för universitetsstudier och blir senare föreläsare och forskare i konsthistoria. Med tiden utvecklas hans forskning till maniska arkitekturhistoriska studier av offentliga byggnader som fängelser, mentalsjukhus och tågstationer. Då bokens berättare träffar Jaques Austerlitz är han på en omfattande resa genom Europa för att utföra en storslagen studie av de monumentala byggnadernas familjelikheter. Studien, som var tänkt att bli hans doktorsavhandling, hade redan svällt bortom alla gränser och utgjordes nu av ändlösa preliminära anteckningar över intryck från detaljstudier. Varför han hade valt ett så brett och omfattande ämne var bortglömt sedan länge, men Austerlitz sa, vilket låter som en mycket opportun förklaring för en doktorand, att säkert berodde hans irrfärder på bristfällig handledning från början.

Det är först i 50-års ålder, i samband med en undersökning av väntrummet i Londons Liverpool Street Station, som hans förflutna nystas upp till följd av en plötslig minnesbild. Stående i väntrummet får han en paralyserande vision där han ser sig själv och fosterföräldrarna som kommit för att möta honom. Jacques Austerlitz inser att han måste ha rest genom stationen ett halvt århundrade tidigare. Något senare hör han ett radio-program där två kvinnor diskuterar sina minnen från hur de som barn kommit till England 1939 genom en så kallad Kinder-

² Ibid., 812. Min översättning.

transport, till skydd från krigshotet på kontinenten. Då, sa Austerlitz, visste han bortom tvivel att dessa minnen var en del av hans eget liv också.

Läsaren får följa Austerlitz utredningar, genom platser, vittnesmål och arkivforskning, som avslöjar hur hans egen personhistoria och Europas tragiska 1900-tals historia går omlott. Austerlitz får veta att hans far, Maximilian, flytt från hemstaden Prag till Paris precis före Nazisternas intåg. Att Maximilian länge hållit sig gömd, men till sist internerats och försvunnit i krigets fångläger. Jaques får veta att hans mor, Agáta, valde att stanna hemma i Prag – sorglöst säker över sina framtidsutsikter – och klarade sig fram till en razzia 1942 då hon skickades till Theresienstadts ghetto. Några säkra uppgifter hittar Austerlitz aldrig om sina föräldrars öden, men han får veta att 1944 transporterats Agáta "österut", som det hette, från Theresienstadt.

Det mest centrala temat för min doktorsavhandling kan ringas in med den enkla men djuplodande fråga om Sebald låter den unge Jaques ställa: Vad betyder Austerlitz? Genom frågan väver Sebald mästerligt ihop två olika relationer till det förflutna som ständigt slits mot varandra i hans bok. Vi har å ena sidan en relation till det förflutna som skolans rektor talar om: Austerlitz, platsen för Trekejsarslaget i Mähren den 2 december 1805, en avgörande seger för Napoleon som skulle leda till det tysk-romerska rikets upplösning. Ett publikt, dött förflutet, vars händelser skolelever kan recitera lika oberört som en ramsa om tomtar och troll. Kort sagt ett förflutet som inte angår Jaques person.

Vad betyder Austerlitz? Som svar kunde rektorn också ha berättat om en relation till det förflutna som Austerlitz inte kan undkomma, om en historia som sitter honom så att säga i skinnet. Den berättelsen kunde börja med att Austerlitz är ett judiskt namn, att Jaques är en flykting från Nazityskland, att vid tiden för hans flykt hade platsen Austerlitz, som ligger nära Brno i dåvarande Tjeckoslovakien, en blomstrande judisk befolkning, och kanske hade familjen tagit namnet efter platsen, att Nazisterna lät bygga ett ghetto i Theresienstadt norr om Prag, att judarna i Austerlitz skickades dit och senare till

Auschwitz, att det är osannolikt att hans föräldrar fortfarande lever. Kort sagt ett förflutet med avgörande betydelse för hur Jacques tänker om sig själv och sin egen plats i världen.

Hur skall vi förstå relationen mellan å ena sidan den historia som är en oundviklig del av vår självförståelse, och å andra sidan den bild av vårt förflutna som framställs med historievettenskapens metoder? Den här frågan genomsyrar min doktorsavhandling. Den brittiska filosofen Michael Oakeshott har begreppsliggjort tematiken som en distinktion mellan ett praktiskt och ett historiskt förflutet.

För att åskådliggöra sin distinktion berättade Oakeshott en anekdot från sin egen barndom. När han var ute på svåra skogspromenader med sin far brukade ibland den unge Oakeshott bli trött, släpa efter och kanske sätta sig för att vila i gräset. Vid sådana tillfällen brukade hans far sporra honom genom att mer eller mindre seriöst hänvisa till förflutna exempel: "inte är det väl så där som trojanerna skulle göra?"³, kunde Oakeshotts pappa säga. I det här sammanhanget är trojanerna, som Oakeshott skriver:

inte ett länge utdött folk vars liv, handlingar och öden enbart kunde återskapas genom en kritisk undersökning av källorna – nej, trojanerna var för oss levande och bekanta exempel för mod och oräddhet.⁴

I Oakeshotts vokabulär tillhörde trojanerna ett praktiskt förflutet. Trojanerna var delar av den samling symboliska förflutna personer, handlingar, yttranden, situationer och artefakter som Oakeshott ansåg vara "en oskiljbar del av varje artikulation av ett civiliserat liv."⁵

³ Michael Oakeshott, *On History and Other Essays* (Oxford: Basil Blackwell, 1983), 38. Min översättning.

⁴ Ibid. Min översättning.

⁵ Ibid., 44. Min översättning.

Oakeshotts begrepp om ett praktiskt förflutet är användbart för att uppmärksamma att våra beröringspunkter med det förflutna inte alltid är historiska. Ett praktiskt förflutet avser ett förflutet som inte har värde för sin egen skull, utan enbart i relation till oss själva och våra egna aktiviteter. Med andra ord ett praktiskt förflutet är, precis som termen själv avslöjar, ett förflutet som är användbart för att berättiga våra handlingar och tankesätt i nuet. Följaktligen anser Oakeshott att den mening som vi upptäcker i vårt praktiska förflutna enbart är skapelser som tjänar våra egna intressen.

Som kontrast ställer Oakeshott historievetenskapens idé om ett historiskt förflutet som anses existera oberoende av våra egna angelägenheter i nuet. Ett historiskt förflutet är till för dess egen skull och förtjänar att utforskas i sin egen rätt. Historisk förståelse innebär, enligt Oakeshott, att man är exklusivt intresserad av det förflutnas egenart. Att förstå historiskt är att på basis av det förflutnas kvarlevor försöka sluta sig till den autentiska mening handlingar och händelser hade haft för människor i det förflutna, men som de omöjligen kan ha för oss i nuet. Med Oakeshotts ord undersöker historievetenskapen ett dött förflutet.

Följden av Oakeshotts distinktion är en tudelning mellan ett praktiskt förflutet som alltid är med oss, ett förflutet som formar oss även på svåra skogspromenader, och ett historiskt förflutet som existerar enbart i historieböckerna. Oakeshott ville med detta tillverka en begreppslig brandmur mellan det praktiska och det historiska med syftet att legitimera och skydda den historiska kunskapsformen. Distinktionen utformades alltså med omsorg för den moderna historievetenskapen.

Inom samtida historiefilosofi har Oakeshotts distinktion haft en central roll, men den har använts med diametralt motsatt syfte. Inflytelserika historieteoretiker som Hayden White har argumenterat för att Oakeshotts distinktion visar att den förståelse och kunskap som historievetenskapen ger oss är i grunden irrelevant för etiska och existentiella frågor i samtiden.

Det övergripande syftet med essäerna i min sammanläggningsavhandling är att granska och kritisera distinktionen mellan praktiskt och historiskt förflutet, samt att visa hur vårt historiska förflutna inbegriper praktiska relationer och vice versa. Mot Oakeshott har jag ställt den centrala tanken hos Robin George Collingwoods historiefilosofi, nämligen att historievetenskapen omöjligen kan utforska ett dött förflutet, utan snarare förutsätter levande och delade meningsrelationer till människor som levde före vår tid. Genom att granska på vilket sätt historisk förståelse måste inbegripa att vi kan tillägna oss förflutna människors tankar, och hur kunskapsprocessen i historieforskningen bygger på tillitsrelationer, har jag visat historievetenskapens djupa sammanflätning med våra existentiella och etiska relationer till det förflutna.

Tidigare historiefilosofi har till stor del varit fokuserad på historievetenskapens formella aspekter. De mest typiska uttrycken för denna formalistiska tendens är den analytiska historiefilosofins fokus på den historiska förklaringens vetenskapliga form och den senare narrativistiska historiefilosofins fokus på historieskrivningens litterära struktur. Denna tendens inom forskningen har ofta resulterat i ett endimensionellt kunskaps-teoretiskt perspektiv inom historiefilosofin. I kontrast till denna formalism, argumenterar avhandlingens samtliga artiklar för att förståelsen av dynamiken hos våra sammanflätade meningsrelationer till det förflutna, såväl praktiska som historiska, borde ställas i centrum för den historiefilosofiska forskningsdiskussionen.

Avhandlingens röda tråd är tanken att historisk förståelse och frågor om självkänedom är internt förbundna med varandra. Detta interna förhållande är, som Collingwood skriver, ett resultat av det faktum att vårt förflutna redan ingår i vårt nu, vare sig vi själva är medvetna om det eller inte. Det är alltså inte så att vi först har en fullständig förståelse av vår samtid varifrån vi sedan förklarar och förstår vårt förflutna. Snarare är det så att vi upptäcker vår samtid och vårt förflutna i samma tankerörelse. Genom historisk förståelse bryts vårt förflutna

loss från den nutid som det redan format. Att forska i vårt förflutna blir därmed en oundgänglig del av varje människas försök till att förstå sig själv och den värld hon lever i. Oundgängligheten ges av det faktum att enbart genom en samvetsgrann historisk undersökning får vi ens chansen att reda ut hur vårt förflutna betingar den självkänedom vi tror oss ha.

Dessa interna relationer blir alldeles uppenbara i Jacques Austerlitz arkitekturhistoriska studier. När Austerlitz på äldre dagar reflekterar över ämnesvalet i sina historiska undersökningar, kunde han konstatera:

För mig tog världen slut med 1800-talets utgång. Längre fram än så vågade jag mig inte, trots att ju egentligen den borgerliga tidsålderns hela arkitektur- och civilisationshistoria som jag utforskade drev i riktning mot den redan då skönjbara katastrofen. [...] Och skulle det likafullt, vilket var ofrånkomligt, någon gång ha hänt att en för mig farlig underrättelse trots alla säkerhetsåtgärder nådde fram till mig, då var jag tydligen i stånd att ställa mig blind och döv och kort och gott glömma bort saken som man gör med något otrevligt.⁶

Frågan om självkänedom och historiskt förflutet är här oskiljbara. Oförmågan att reda ut ett publikt, historiskt förflutet, är direkt korrelerad med oförmågan att ta itu med ett personligt, praktiskt förflutet. För att inte uppdaga sin undanträngning, och därmed slå hål på den egna självbilden, är Austerlitz tvungen att med självbedrägeriets hjälp censurera sina egna historiska undersökningar. Och det är inte några detaljer som faller bort – ett helt århundrade måste mörkläggas.

Samtidigt visar Austerlitz exempel att även om relationen mellan historisk förståelse och självkänedom är nödvändig, så är den inte tillräcklig. Att utforska vårt historiska förflutna innebär inte per automatik att vi utmanar vår egen självförståelse.

⁶ Sebald, *Dikt, prosa, essä*, 872.

Tvärtom, som Austerlitz själv senare iakttog var hans arkitekturhistoriska forskning till stor del ett kunskapssamlade som fungerade som ett surrogat, ett kompensatoriskt minne för den kunskap om sig själv som han inte ville veta av. Vi kan förstås bedra oss själva i historisk forskning som i alla annan mänsklig verksamhet.

Varje människas livshistoria är inte lika tätt sammanvävd med 1900-talets traumatiska händelser som Jacques Austerlitz. Men vi delar samma allmänmänskliga predikament: nämligen, en tillvaro framväxt ur ett sociohistoriskt förflutet. Livet i en sådan tillvaro kräver en historisk tankerörelse för att bli det liv som det redan är. Detta krav är också källan till imperativet i Austerlitz inledande retoriska fråga:

vore det inte tänkbart [...] att vi också i det förflutna, i det som redan har varit och till största delen är utplånat har avtalade möten och där måste söka upp orter och personer som så att säga bortom tiden hänger samman med oss?⁷

Åbo Akademi

⁷ Ibid., 969.